

People in small towns, much more than in cities, share a destiny

Richard Russo

Wprowadzenie

W opisie i interpretacji obecnej fazy ewolucji systemu osadniczego Polski dominuje pojęcie *ośrodków metropolitalnych*, postrzeganych jako „lokomotywy” rozwoju gospodarczego oraz współczesnych przemian społecznych. Określenie na nowo roli, którą dziś odgrywają małe miasta stanowi ważny, chociaż w pewnym stopniu ukryty aspekt oceny tej fazy. Taki stan rzeczy nie oznacza braku badań naukowych poświęconych małym miastom¹, które w porównaniu z wieloma innymi krajami są w Polsce wyraźnie reprezentowane. W badaniach polskich, zwłaszcza tych związanych z polityką przestrzenną, przeważa perspektywa, zgodnie z którą funkcje i szanse rozwojowe małych miast są odnoszone do ich relacji, w tym zwłaszcza dostępności w przestrzeni względem dużych ośrodków miejskich.

Podczas gdy funkcje pełnione przez małe miasta ulegają zmianom o charakterze sekularnym, wynikającym ze zmniejszania się oporu odległości i postępującej specjalizacji w zakresie dóbr rynkowych, jak i usług publicznych dostępnych w przestrzeni, to w okresie ostatnich dziesięcioleci zmiany te występują ze zwielokrotnionym nasileniem. Wynika to z oddziaływania nowych czynników, zwłaszcza presji demograficznej oraz restrukturyzacji rolnictwa. W efekcie, w warunkach postępującej metropolizacji przestrzeni, funkcje gospodarcze, struktury ludnościowe, jak również fizyczna przestrzeń małych miast podlegają głębokim przekształceniom. Miasta te ujmowane jako zbiór, w procesie tym tracą swoje zasoby – wyspecjalizowane funkcje oraz kapitał ludzki na rzecz większych ośrodków w Polsce. Następuje to równoległe z odpływem migracyjnym za granicę. Jeśli obserwowany spadek znaczenia małych miast w przestrzennej organizacji osadnictwa jest tendencją długotrwałą, to przyjmuje on obecnie nowe formy. Zidentyfikowanie ich jako ogólnego kryzysu małego miasta nie byłoby w pełni uzasadnione, bowiem zjawiska stagnacji i regresu występują

¹ Monografia powstała w ramach projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki Nr 2015/19/B/HS4/00114 pt. *Kierunki i czynniki przemian funkcji małych miast Północno-Wschodniej Polski*.

nierównomiernie, obejmując w niejednakowym stopniu miejscowości pełniące różne funkcje, a także różnie usytuowane w przestrzeni.

Pojęcie *kryzysu małych miast* nie jest jednak w warunkach Polski abstrakcyjne, przybierając w przeszłości niejednokrotnie realną postać, w tym bezpośrednio po II wojnie światowej, w następstwie eksterminacji ludności żydowskiej, zniszczeń wojennych oraz przesiedleń, a w kolejnych latach likwidacji prywatnego przemysłu i handlu [Kostrowicki 1953; Dziewoński *et al.* 1957; Kiełczewska-Zaleska 1964]. Efektem programów „aktywizacji małych miast”, podporządkowanych polityce ekstensywnej industrializacji, prowadzonej od lat 1950., była lokalizacja zakładów przemysłowych w wielu miejscowościach tej kategorii. W ponad połowie miast liczących od 2,5 do 10 tys. mieszkańców, przy czym w siedmiu na dziesięć spośród mieszczących się w przedziale 5-10 tys., zatrudnienie w przemyśle stanowiło w 1968 r. nie mniej niż 35% ogólnej liczby osób zawodowo czynnych [Rakowski 1972]. W skali kraju następowała jednak koncentracja ludności i działalności gospodarczej w dużych oraz średniej wielkości ośrodkach miejskich, a udział małych miast, zwłaszcza tych liczących poniżej 5 tys. mieszkańców w ogólnej liczbie ludności miejskiej, ulegał stopniowo zmniejszeniu [Gawryszewski 2005]².

Po 1989 r. pojawiły się perspektywy odrodzenia małych miast, związane z reformą samorządową oraz rozwojem lokalnej przedsiębiorczości. Nastąpiło także powiększenie ich zbioru w wyniku restytucji praw miejskich oraz odłączania od większych ośrodków [Sokołowski 2014; Krzysztofik, Dymitrov 2015]. Równoległe wystąpiło zjawisko utraty funkcji przemysłowych i, w licznych przypadkach, pogłębiającej się stagnacji związanej dwustronnie z odpływem ludności, zarówno do obszarów metropolitalnych, jak i za granicę³. Konsekwencje tych zmian obejmują zwłaszcza dawne monofunkcyjne miasta przemysłowe (także te średniej wielkości), jak również lokalne ośrodki obsługi [Heffner 2008, 2013; Marszał 2009a]. Tendencje te będą się umacniały w następnych latach. Z jednej strony, krajowe inwestycje w systemy transportu znacznie zwiększają rolę dużych ośrodków kosztem mniejszych miast. Z drugiej, prognozy demograficzne wskazują na nieuchronne zmniejszanie się liczby mieszkańców małych oraz średniej wielkości miast w wyniku ewolucji struktury wieku ludności [GUS 2013].

Małe miejscowości na prawach miejskich stanowią jednak w dalszym ciągu ważny i zapewne trwały składnik krajowego systemu osadniczego. Miasta liczące poniżej 20 tys. mieszkańców tworzą zdecydowaną większość – 705 spośród 923

² Za tą zależnością kryje się awansowanie części spośród małych miejscowości do kategorii miast średniej wielkości, czego zasadniczym czynnikiem był wysoki poziom przyrostu naturalnego ludności. W okresie 1960-1970, gdy ogólna liczebność miast (889) nie uległa zmianie, w przedziale od 10 do 50 tys. mieszkańców zarejestrowano przyrost ich liczby z 206 do 259 jednostek.

³ Statystyka ludnościowa ukazuje także wzrost udziału małych miast w ogólnej liczbie ludności miejskiej – z 8,7 do 9,9% w podzbiorze miast liczących poniżej 10 tys. mieszkańców w okresie 1990-2017. Dane te nie uwzględniają jednak rzeczywistej skali migracji, tak wewnętrznych, jak i międzynarodowych. W odniesieniu do tych drugich ocenia się, że małe miasta stanowiły szczególnie istotne źródło migracji za granicę, zwłaszcza po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej w 2004 r. [Okólski, Fihel 2008].

miast w Polsce (według stanu z 2017 r.); zamieszkuje je 5 mln mieszkańców – ponad jedna piąta ogólnej liczby ludności miejskiej [GUS 2018]. W literaturze przedmiotu akcentowana jest teza, zgodnie z którą małe miasta, silnie oddziałując na kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego w skali lokalnej, określają również w istotnym stopniu charakter tych przemian na poziomie regionalnym [Heffner, Marszał 2006]. Trwałość sieci małych miast jest postrzegana z punktu widzenia przyszłego kształtu przestrzennego zagospodarowania kraju [KPZK 2012] jako jeden z zasadniczych warunków utrzymania policentrycznej struktury systemu osadniczego, jak również zachowania ciągłości sieci osadniczej w przestrzeni.

Obszary północno-wschodniej Polski zajmują w tym wymiarze szczególną pozycję w skali kraju. Objęte strefą oddziaływania Warszawy w zakresie funkcji rangi ponadregionalnej [Eberhardt 1979; Sokołowski 2006], noszą cechy typowych regionów peryferyjnych [Olechnicka 2004] – podwójnie peryferyjnych, uwzględniając ich położenie w przestrzeni Unii Europejskiej; obszarów relatywnie słabo zurbanizowanych, a jednocześnie dotkniętych przez zjawisko depopulacji, które będzie się zapewne nasilało w przyszłości. Struktura ich gospodarki cechuje się wysokim udziałem rolnictwa oraz powiązanych z nim działalności przemysłowych i usługowych [Stasiak 2007]; stąd w zbiorze małych i średniej wielkości miast występuje „nadreprezentacja” lokalnych ośrodków obsługi. Te zaś w szczególnym stopniu podlegają procesowi koncentracji funkcji gospodarczych, związanej ze zwiększaniem się zasięgów chrystallerowskich *dóbr centralnych*. Z innej jednak strony, północno-wschodnie regiony, określane niekiedy mianem *Zielonych Płuc Polski* [Kassenberg, Marek 1986], zatem również małe miasta położone na tych obszarach, będą prawdopodobnie w większym niż dotąd stopniu korzystały z bogatych zasobów przyrodniczych jako walorów przyciągających zarówno nowych mieszkańców, jak i działalności gospodarcze. W tym kontekście coraz większe znaczenie może nabierać ich usytuowanie w zasięgu potencjalnego *miejsko-wiejskiego regionu* Warszawy [Korcelli-Olejniczak 2013, 2015]. Warto zaznaczyć, że zwłaszcza w procesy ludnościowe i zjawiska społeczne, choć także kwestie związane z rozwojem gospodarczym wpisuje się geneza historyczna tych terenów – przynależność obszaru przez tysiąc lat, w tym szczególnie od XVI w. do różnych kręgów cywilizacyjnych – zachodniego protestanckiego i wschodniego katolicko-prawosławno-żydowskiego. Częściowa wymiana ludności po 1945 r., akcja Wisła, fala *Spätaussiedler* po 1980 r. miały również znaczenie dla rozwoju osadniczego.